

Spelmansböcker

Märta Ramsten, Mathias Boström, Karin L. Eriksson och Magnus Gustafsson, red. (2019). *Spelmansböcker i Norden. Perspektiv på handskrivna notböcker*. 233 s. Uppsala och Växjö: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur i samarbete med Smålands Musikarkiv/Musik i Syd. ISBN 978-91-8740-335-4.

Under den försiktigt post-covidpräglade Korröfestivalen 2021 spelades till publikens förtjusning låtar ur spelmansböcker med anknytning till den småländska spelmannen Johan Dahl (1843-1921). Konserten interfolierades av initierade kommentarer kring kontext och historia, samtidigt som det klingande materialet präglades av samtida förhållningssätt till ett folkmusikaliskt och kreativt ensemblespel. Konserten var i sig ett exempel på hur spelmansböcker idag hålls levande, och indikerar att en bok om spelmansböcker fyller ett behov hos många aktiva forskare och musiker. Inom den folkmusikaliska genren är dessa två yrkesroller ofta kombinerade hos en och samma person. Sålunda var det väntat att en av redaktörerna till boken *Spelmansböcker i Norden. Perspektiv på handskrivna notböcker* återfanns bland de arkivälskande musikerna på scenen. Förmodligen återfanns presumtiva läsare i den glest utplacerade publikskaran. Recensenten var där.

Redaktörerna Märta Ramsten, Magnus Gustafsson (ovan åsyftad musiker), Mathias Boström och Karin L. Eriksson ställer i det inledande kapitlet den nödvändiga frågan om vad en spelmansbok är, för att i följande kapitel bena ut på vilket sätt forskning kring spelmansböcker kan berika vår kunskap om både lokala och mer internationella förutsättningar för musikalisk trädning. Vi får inledningsvis veta att de tidigaste beläggen för termen spelmansbok kommer från musikkforskaren Tobias Norlind som i sitt arbete inom Folkminneskommittén under tidigt 1920-tal introducerade termen ”spelmansböcker”. De som under 1600-1900-talen skrev ner noterna kände dock inte till ordet; i deras föreställningsvärld rörde det sig om notböcker, eller helt enkelt böcker. Bakom de handskrivna noterna, oftast avsedda för praktiskt bruk – det vill säga spel till dans – döljer sig en mängd historiskt genererade myter, till exempel den romantiska idén om spelmannen från lägre samhällsklasser i bondemiljö, eller idén om nationellt eller landskapsmässigt avgränsade kulturella enheter. Dessa och andra föreställningar diskuteras i bokens två delar, varav den första innehåller tre översikter kring spelmansböcker i Norden och den andra består av fallstudier som belyser spelmansböcker ur perspektiv som genus, källkritik, pedagogik och internationella utblickar.

Jens Henrik Koudals kapitel om spelmansböcker från Danmark innehåller en djupdykning i ett rikt material, utifrån premisen att det är nödvändigt att ”gå socialt på tvärs i samfundet” (s. 36) för att kunna forska vidare. Sammanställningen av notböcker från 1700-talet har därför ordnats efter social kontext som till exempel hov, adel, universitet, stor lantegendom och spelman på landet. Samtidigt som denna mångfald av miljöer poängteras, vill Koudal lyfta fram att det i Danmark förekommit en flitig utväxling av dansmusik mellan olika miljöer, vilket syns i notböckerna. De verkar ha florerat i många lager samtidigt, som en sorts sammanhållande kulturellt flöde mellan stad och land, internationella kontakter och byliv.

Det finns flera förklarande faktorer till den rikliga förekomsten av danska spelmansböcker. Kravet på notkunskap hos danska stadsmusikanter under 1700-talet bidrog till notkunnigheten även på landsbygden, då stadsmusikanterna knöt lokala medhjälpare till sig för att kunna utföra sitt uppdrag. De danska storgodsen, adliga såväl som borgerliga, knöt gärna till sig kunniga

musiker för att förse bönderna med musik. Dessa kunde vara musiker utanför det reglerade stadsmusikantväsendet. Slutligen anför Koudal skollagen från 1814 som argument för den stigande notläsningskunskapen. Undervisningsplikten innefattade att lärarna skulle undervisa barnen i sång, vilket ofta gjordes med hjälp av en violin. Skolläraren hade också plikt att undervisa flitiga barn i att spela något instrument (ofta violin) om de ansågs ”skikkede til att modtage saadan Undervisning” (Nicolajsen i Koudal, s. 36). När musikprivilegierna avskaffades fanns det en jämförelsevis utbredd musikalisk läskunnighet. Detta i kombination med Dansk Folkmindeksamlingens idoga insamlingsarbete av dansmusik och dansbeskrivningar, som påbörjades 1901, kan förklara mängden danska spelmansböcker: Enbart Dansk Folkmindeksamling vid Det Kgl. Bibliotek i Köpenhamn äger cirka 1100 böcker från perioden 1700–1950.

Koudals definition av ”spelmansbok” ger en fingervisning om den förståelse av termen som även följande kapitel ger uttryck för:

en personlig, håndskrevet nodebog eller et tabulaturmanuskript der indeholder dansemusik og er anlagt til praktisk brug. Jag bruger ikke ”spillemand” i den ideologiske betydning av en musikanter på landet, der bærer nationens særlige, gamle musiktraditioner, men anvender termen ”spillemand” i bred betydning om et musicerende menneske, der spiller dansemusik. (s. 24)

Kapitlet är försett med många exempel ur samlingarna, både i form av notbilder och berättelser. Ett exempel på hur musikundervisningen kan ha sett ut runt 1830 ges i ett långt citat ur en bok, utgiven 1897, där författaren återger hur han fick fiolundervisning av bonden och spelmannen Malte Vognsen. Lektionerna ägde rum medan Malte vallade sin ko, med kon fastbunden runt benet så att bägge armar var fria för fiolspel. Vid dessa utomhuslektioner fick notböckerna vila i fickan ”til vi blev trætte af at bruge Buen” (s. 34), varpå ett samtal om skalor och noter vidtog. Gehörsinlärning tycks alltså ha varvats naturligt med grundläggande musikteori, allt medan kon betade i gröngräset.

Avslutningsvis ger Koudal en lång rad exempel på hur det existerande källmaterialet skulle kunna utnyttjas för vidare forskning utifrån notböckernas art och innehåll samt hur de kan användas som kulturhistoriska källor. Han efterlyser fler djupdykningar i enskilda notböcker, i syfte att kunna kartlägga europeisk mobilitet mellan olika musikkulturer. Koudal menar att notböckerna har potential att främja förståelsen för musikens betydelse för människor då och nu – kanske likt modellen för den konsert på Korrofestivalen som skildras i inledningen av denna recension.

Det norska bidraget av Bjørn Aksdal fokuserar på källvärde och typologi. Specifikt för det norska materialet är att det i jämförelse med det svenska och danska inte ägnats särskilt mycket uppmärksamhet. Delvis beror detta på att samlingarna varit okända, men framförallt på att källvärdet ifrågasatts. Aksdals kapitel visar hur denna skepsis varit både överdriven och felriktad. Å ena sidan har materialet inte ansetts tillräckligt intressant från konstmusikalisk synpunkt, å andra sidan har forskare med intresse för folkmusik mest intresserat sig för den levande och klingande traditionen. Således har spelmansböckerna hamnat mellan två stolar, och inte förrän på 1980-talet kom ett uppsving för intresset för notsamlingarna.

Själv blev Aksdal inspirerad av Jens Henrik Koudals utgivning av spelmannen Rasmus Storms notbok 1987. Med den som förebild utgavs 1988 Rörosspelmannen Smed-Jens notbok. I kapitlet om det norska notboks-materialet fokuserar Aksdal på det så kallade Trøndelagsmaterialet, ur vilket han gjort ett urval om 23 notböcker eller notsamlingar från tidsperioden cirka 1750–1900. En ledande fråga han ställer sig är vad dessa källor kan berätta och på vilka områden de är relevanta. Som en naturlig följd av denna huvudfråga följer en rad kritiska frågor som: Kan vi lita på dateringar? Har dessa melodier verkligen spelats? Hur noggrann var upptecknaren?

Smed-Jens notbok analyseras med hjälp av tre representativitetsnivåer: genre (melodityp), melodier och transkriptioner. Därefter introduceras begreppet hypotetisk representativitet efter en kvalitetsskala för 11 kriterier, bland annat intonation, fiolstämning och metrik. Det är alltså sammantaget ett finmaskigt nät som skrivs fram, och som övertygande tillåter författaren att landa i konklusionen att Trøndelagsmaterialet faktiskt säger en hel del om hur olika låt- och danstyper spreds i området. Däremot säger det mindre om hur det faktiskt kan ha låtit.

Magnus Gustafssons kapitel ”Spelmansböcker i Sverige – en översikt” är en utveckling av en del av avhandlingen *Polskans historia* som kom ut 2016. Med hjälp av diskussioner kring spelmansböckernas upphovsmän, klockares och organisters inflytande, inskriptioner i spelmansböcker och själva innehållet, visar författaren hur ”det musikaliska innehåll som definierar begrepp som konstmusik och folkmusik en gång i tiden var grenar på samma musikaliska träd” (s. 115–116). I Sverige liksom i Danmark finns det gott om bevarade spelmansböcker; enligt Gustafssons uppskattning finns det minst 800 handskrivna notböcker från perioden 1680–1880, varav många återfinns publicerade i Nils Anderssons och Olof Anderssons storverk *Svenska låtar*.¹

När det gäller de tidiga spelmansböckernas upphovsmän ser Gustafsson nio huvudgrupper: bland dem klockare och kantorer, soldater och indelta militärmusiker, präster, hantverkare, stadsmusikanter och häradsspelmän. Klockare och organister var särskilt flitiga, vilket inte är så förvånande med tanke på att 1700-talets klockarkontrakt uppmanade klockarna att förse församlingsmedlemmarna med dansmusik. Klockaren hade också pedagogiska uppdrag. Som Gustafsson påpekar kom en mer repressiv syn på dansmusik under 1800-talets pietistiska våg.

Via specialstudier av inskriptioner i ärvda spelmansböcker visar Gustafsson hur böcker och repertoarer spreds, och hur högt spelmansböckerna värderades. Stöld av spelmansböcker bestraffades med trolldom, på beställning av den rättmätige ägaren, eller kanske rentav av boken själv. Böckernas ägare skrev ofta inskriptioner där jag-formen representerade själva boken. Liksom Aksdal menar Gustafsson att spelmansböckerna säger föga om hur melodierna spelades; däremot kan vi få en bild av vilka danstyper som varit förhärskande, från förströelsemusik till ren funktionsmusik. I avsnittet om melodierna visas med flera exempel hur svensk folkmusik, i synnerhet polskorna, har sina rötter i centraleuropeiska 1600-talsmelodier.

Efter den väl framskrivna översikten av danska, norska och svenska spelmansböcker följer fyra kapitel som vart och ett gräver djupare i något av de dilemman som framskymtat i de inledande delarna. Eva Hov tar läsaren tillbaka till Trøndelag, men här är blicken vänd mot kvinnornas plats i spelmanshistorien. ”Glömda kvinnoliv från tre sekler. En studie av Trondhjemska notböcker i lokalhistorisk kontext” för läsaren ut i svindlande historier om storbönder, trävirkeshandel med Irland och den norskättade Mary Ann Allingham's vardagsliv på Irland. Eva Hov ställer viktiga frågor med utgångspunkt i musikmanuskript som tillhört systrarna Ellen och Birgitta Schøller, Elisabeth Schøller och Mary Ann Allingham: ”Kan biografiska och lokalhistoriska upplysningar ge nya perspektiv, som bidrar till en mer ingående förståelse av kvinnornas notböcker, och av musiken man spelade så långt från Europas kulturcentra?” (s. 122). Svaret från denna läsare är ja, med tillägget att det då krävs arkivforskning av den kaliber som här presenteras.

Märta Ramsten tar i sitt kapitel upp tråden om pålitlighet och hur spelmansböcker kan läsas beroende på läsarens öga och upptecknarens eller utgivarens agenda. Kapitlet ägnas åt källkritisk närläsning av två spelmansböcker, en från Hälsingland och en från Närke. När det

¹ Under åren 1922–1940 utgavs de 24 delar med sammanlagt 8000 låtar eller visor som ryms i *Svenska låtar*. Utgivningen leddes av Folkmusikkommissionens sekreterare Nils Andersson och hans medhjälpare Olof Andersson som tog över ansvaret efter Nils Anderssons bortgång. Samlingarna presenteras landskapsvis och finns numera tillgängliga digitalt i Svenskt visarkiv: <http://www.smus.se/earkiv/fmk/>.

gäller spelboken från Hälsingland framkommer att 45 av de 59 polskorna inte ingick i ägaren Snickar Eriks repertoar. När det gäller Per-Erik Ohlssons spelmansbok från Närke visar det sig att hans repertoar var betydligt bredare än vad *Svenska låtar* indikerar. Ramsten visar att kritisk närläsning är nödvändig för den som vill ta del av materialet i svenska spelmansböcker, i synnerhet sådant material som utgivits som en manifestation av nationalism och en svenskhetsiver som tidvis gör sig påmind i vår nutid.

Den besvärliga frågan om uppförandepraxis hanteras i Karin L. Erikssons kapitel "Från handskrift till låtkurs. Urval, spridningsvägar och framförandepraxis av spelmansböckernas repertoar med låtkurser som exempel". Kapitlet bygger på en studie av tolv lärare och elva låtkurser under åren 2013–2015. Eriksson utgår från en förståelse av låtkurser som en av många nutida arenor där folkmusik i praxis gestaltas och manifesteras. Resultatet visar att drygt 30% av de låtar som lärdes ut kom från spelmansböcker – och att lärarna anstränger sig mycket för att få låtarna att fungera i en nutida musikalisk miljö, samtidigt som de eftersträvar att ge utrymme för en spelstil som präglas av kvalificerade gissningar kring hur det kan ha låtit. Kapitlet avslutas med en rad tips på frågor att fortsätta utforska, till exempel hur den muntliga traderingen av spelmansböckernas repertoar ser ut utanför låtkurserna, och om det möjligen finns en allmänt accepterad tolkningstradition inom kursmiljöerna.

I det sista kapitlet anknyter Mathias Boström till frågan om svenskhet och internationella perspektiv genom en presentation av folkmusikforskaren Nils Denckers sökande efter melodier utomlands. Fram träder en bild av en fritänkande föregångsman, vars arbete i mångt och mycket banat vägen för den syn på folkmusik, tradering och spelmansböcker som bokens redaktörer och författare ger uttryck för. Redaktörerna skriver i inledningen att de hoppas att fler ska inspireras att gripa sig an spelmansböckerna, både i sitt praktiska musicerande och i sin forskargärning. Med tanke på den goda språkstil och tillgängligt presenterade kunskap som genomsyrar boken är utsikterna goda.

Eva Sæther